

Камалова Фэриде Болатқызының
«6D020600 – Дінтану» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Қазақстанның киелі жерлері:
дінтанулық талдау» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеу Қазақстандағы киелі жерлерге дінтанулық талдау жасау арқылы, оның теориялық-әдіснамалық негіздерін, қоғамдық рухани және әлеуметтік-мәдени болмыс аясындағы көріністері мен ерекшеліктерін ашуға бағытталған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі:

Бүгінгі таңда елімізде рухани жаңғыру мемлекеттік бағдарламасы өзекті болуына байланысты Қазақстанның киелі жерлерін зерттеу мемлекетіміздің осы саясатын жүзеге асырудағы негізгі қадамдардың бірі. Осы тұрғыда, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы негіз бола алады. Бұған дейін де қоғамымызда «Қазақ елі», «Мәңгілік ел» деген мәселелер көтерілген еді. Қазіргі күні осы мәселелердің барлығы тұтастай алғанда ұлттық кодымызды жаңғыртудың бастамасы екендігіне көз жеткізуге болады. Бұл жердегі ұлттық код дегеніміз – халықты біріктіретін ұлттық идея. Осы ретте, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақала осы ұлттық идеямызды жаңғыртуға септігін тигізді деуге болады. Онда: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған, біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар еліміз. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтірумен ғана шектелмеу керек. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында бір тұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді» – делінген. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды. Қазақстанның киелі жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез-келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы.

Қазіргі кезде елімізде Қазақстанның киелі жерлері бойынша өлкетанулық, археологиялық, этнографиялық, тарихи-мәдени зерттеулер бөлек-бөлек жасалынууда, осы зерттеулерге сәйкес Қазақстанның қасиетті, киелі жерлерінің тізімі бір жүйеге келтіріп, жіктелінуде. Осыған орай, бұл зерттеу жұмысының өзектілігі: біріншіден, киелі, қасиетті ұғымдарының теориялық-әдіснамалық құрылымын ашып алу, яғни киелілік пен киелі жер

ұғымдарының анықтамасын беру; екіншіден, киелі жерлерді айқындаудың негізгі қағидаларын зерттеп, қандай критерийлер бойынша киелі жерлер деп табуға болатындығын анықтау; үшіншіден, «Сакралды Қазақстан» зерттеу орталығы ұсынған «діни және ғибадат орындары» санатына жататын киелі жерлерді жіктеп, оларды діни-феноменологиялық тұрғыда жүйелеу, яғни дінтанулық талдау жасау барысында осы зерттеу жұмысының өзіндік классификациясын ұсыну; төртіншіден, киелі жерлердің ұлттық бірегейлікті нығайту мен сақтаудағы орны мен рөлін, жаһандық ауқымдағы құндылықтарын сақтап қалудағы маңыздылығын қарастыру. Осыдан біз киелі жерлерді түсіну секілді сұрақтарға бір мәнді жауаптар ала аламыз. Зерттеу жұмысының барысында киелі, қасиетті ұғымдарын мәдени-тарихи мағынада немесе тек діни мағынада түсінудегі орны қандай секілді мәселелер қарастырылатын болады.

Осыған сәйкес, Қазақстан территориясындағы әулие-қорымдар мен кесене-мазарларға байланысты зерттелген отандық, шетелдік тарихи деректер мен қазақ жерінде сақталған аңыздарға дінтанулық талдау жасалатын болады. Нәтижесінде әулиелердің, яғни киелі адамдардың шығу тегі, өмірі мен қызметі және қайда жерленгендігіне діни-феноменологиялық талдау берілетін болады. Бұлар дін феноменологиясының негізі болып табылатын киелі адам, киелі мекен, киелі кеңістік, киелі іс-әрекет деген категориялар тұрғысында қарастырылады.

Республикамыздың байтақ даласында ежелгі заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі уақыттың куәгері секілді 30 мыңға жуық тарихи, мәдени, діни ескерткіштердің бар екендігі анықталып отыр. Алайда бұл тарихи мұралардың барлығы бірдей үкіметтің қорғауына алынбаған, өкінішке орай халық кейбір киелі жерлерді біле бермейді. Себебі мұндай тарихи байлықтың барлығы толықтай зерттелмеген, әрі әлемге танытуға ізденістеріміз шексіз. Халқымыздың осынау ғажайып мұрасын есепке алу, оларды қорғау және ғылыми білгірлікпен қалпына келтіру аса мәнді мәселелердің бірі. Оған қоса сол тарихи ескерткіштерінің ғылыми мәнін саралау, халқымыздың сан ғасырлық мәдени болмысына айғақ ету бүгінгі кемел уақытымыздың рухани қажеті.

Кең байтақ қазақ жерінің төсінде небір әсем тұлғалы құрылыс - сәулет өнерінің ғажайып үлгілері уақыт сынына сыр бермей, ғасырлар аттап бүгінгі күнге жеткені асылдың өзгеден артық бағасын танытқандай. Мысалы, орта ғасыр сәулет өнерінің озық үлгілері – Қожа Ахмед Ясауи кешені, Арыстан Баб мазары, Айша бибі кесенесі, Қарахан мазары, Жошы хан мен Домбауыл кесенесі және басқа да көптеген кесене-мазарлар уақыт сынынан өтіп, сыры кетсе де сынын жоймай бүгінгі таңға дейін жетті. Бұл ескерткіштер сыры халқымыздың тарихымен тығыз байланысты. Арғы тегі Сақ, Үйсін, Түрік деп аталатын еліміздің мыңдаған жылдар бойғы ізденіс-тәжірибесін, талғам-танымын, сәулеткерлік өнерін тал бойына жинақтаған мұндай ескерткіш-жәдігерлер арнайы ден қойып, жан-жақты зерттеуді, қастерлеп ұрпақ игілігіне мәңгілік пайдалануды қажет етеді. Осы тұрғыда, сананы жаңғырту жұмысы мәдени жадқа, символикалық, киелі және мәдени-тарихи заттарға

негізделуі тиіс. Киелі жерлер немесе рухани қасиетті орындар – халықтың рухани дәстүрінің тірегі.

«Қазақстанның киелі жерлері: дінтанулық талдау» атты зерттеу жұмысы қазақтың кең даласындағы қасиетті жерлер мен мекендерді жан жақты зерттеп, біздің ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға ие екенімізді әлемге таныту және халыққа жеткізуді мақсат етіп отыр. Ғылыми жұмыста киелі орындар, қасиетті жерлер ол тек діни көзқарас, наным-сенім ғана белгісі емес, ол мемлекеттің ұлттық бірегейлігін қалыптастырушы, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді дәріптейтін, айқын көрсететін құрал болып табылатындығына ерекше назар аударылған. Қазақстанның территориясы киелі жерлерге, қасиетті орындарға бай. Мұны халықтың ұлттық бірегейлігін құрастырудың бір формасы ретінде және территорияның танымалдылығын қалыптастырушы құрал ретінде қарастыруға болады. Қазіргі кезде тарихшылар, археологтар, этнографтар киелі жерлердің мемлекеттік тізімін жасап, халықаралық, республикалық, жергілікті деңгейдегі мәртебесін анықтау үстінде. Киелі орынға қояр және оны таңдап алуда қандай да бір критерийлер бар ма – деген сауалдың өзі әлі де болса жауапсыз, аз зерттелген мәселе. Осы мәселе төңірегінде зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі болып киелі, қасиетті ұғымдардың мән мағынасы айқындалып, киелі жер түсіндірмесіне анықтама беріліп, еліміздің киелі жерлеріне дінтанулық талдау жасалынатын болады.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейі:

Киелік ұғымы өткен ғасырдың орта тұсынан бастап батыс ғалымдарының зерттеу нысанына айналды. Киелік ұғымы батыс қоғамының діни және әлеуметтік-мәдени өмірінің өзіндік құбылысы ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеуді алғашқы болып қолға алғандардың бірі – неміс дінтанушысы әрі социологы Р. Отто. Р. Отто дінтанулық тұрғыда ерекше қызығушылық танытқан классикалық дінтану бойынша көптеген еңбектер жазған болатын. Солардың бірі «Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным» атты еңбегі. Сонымен қатар, Элиаде М. «Сакральное и профанное»; Беккер Г. «Современная теория священного и светского и её развитие»; Буркхард Т. «Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы»; Жирар Р. «Насилие и священное»; Кайуа Р. «Миф и человек. Человек и сакральное»; Tarot, С. «Le symbolique et le sacré: Théones de la religion, Édi tions de la Découverte». Берілген зерттеулер бойынша қасиетті ұғымына және оның киелілікке қатысы талдауы беріліп, категориялары мен классификациялары ұсынылған. Шетелдік зерттеулерде дінтануда негіз болып саналатын ұғым концептуалды тәсілмен қатар, киелі орындар, бұл орындардың географиясы дегенге жеткілікті негіздер жасаған және жолсілтемелер құрастырылған: Park, С. «Religion and geography»; Eade, J. and Sallnow, M. «Contesting the sacred»; Gaustad, E. «Historical atlas of religion in America»; Gay, J. «Geography of religion in England»; Kong, L. «Geography and religion: trends and prospects»; Nolan, M. and Nolan, S. «Religious pilgrimage in modern Western Europe»; Park, С. «Sacred Worlds: an

introduction to Geography and Religion»; Woodward, S. «Faith and Tourism: Planning Tourism in Relation to Places of Worship».

Алайда алыс және жақын шетелдердегі ғалымдардың зерттеулері қомақтылығы мен ауқымдылығына қарамастан, бұл зерттеу жұмысы үшін тек методологиялық негіз болып табылатынын байқауға болады.

Осы мәселе көбірек ресейлік ғалымдардың еңбектерінде зерттеліп, жүйелендірілген. Жеке алғанда, А.П. Забияконы айта аламыз, оның «Сакральное» және «Категория святости. Сравнительное исследование лингво-религиозных традиций» деген еңбектері; Зенкин С. «Небожественное сакральное: Теория и художественная практика»; Топоров В.Н. «Святость и святые в русской духовной культуре»; Луговский Г. «О природе сакрального»; Пылаев М. «Категория «священное» в феноменологии религии, теологии и философии XX века»; Миролубов Ю. П. «Сакральное Руси»; Горбатовский В.В. «Сакральные места России». Ресейлік ғалымдардың зерттеулерінде киелілік ұғымымен бірге, Ресейдің киелі жерлері туралы нақты деректер қарастырылған. Ресейдің киелі жерлері туралы қызықты әрі маңызды анықтамалық әбедиеттер құрастырылған және бұл зерттеулер осы мәселені зерттеудегі методологиялық негіз ретінде қызмет атқара алады.

Ал қазақстандық зерттеулерге келетін болсақ, отандық гуманитарлық ғылымдарда осы күнге дейін де және қазіргі таңда да Қазақстанның киелі жерлеріне ауқымды деңгейде зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Жан-жақты зерттеулер жүргізіп, түрлі қазбалар жұмысын жасауда көптеген тарихи ескерткіштерді, қоныстарды тапқан, еңбегін сіңірген Қабибола Сыдықов, Әбіш Кекілбаев, Андрей Астафьев, Зейнолла Самашев сынды ғалымдарды айтуға болады. Қазақстандық зерттеулерде Қазақстанның киелі жерлері бойынша археологиялық, этнографиялық, тарихи зерттеулер бөлек шығарылған, солардың айрықша маңыздылығы бар – бұлар: Карл Молдахметович Байпақовтың зерттеулері: «Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана»; «Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути»; «Выдающиеся археологические памятники Казахстана», Байпақов К.М., Терновая Г.А. «Религии и культуры средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе)»; Смагулов Е. «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. Сборник: Памятники истории и культуры Казахстана»; Орынбеков М. «Генезис религиозности в Казахстане»; Мамраимов А. «Священные места на великом шелковом пути». Сонымен қатар, Михаил Евгеньевич Массонды да айтуға болады, ол Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне архитектуралық тұрғыда алғаш зерттеу жүргізді (1930). Сондай-ақ сол жерде жерленген қазақ хандарының қабірлері жайында зерттеп, нақты мәліметтер қалдырды, солардың бірі, «О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда Яссави в г.Туркестане»; Ал, отандық дінтанушы Досай Кенжетай «Қожа Ахмет Ясауидың моральдық философиясы», «Қожа Ахмет Ясауи және оның ойлау жүйесі», «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы» атты кітаптар мен «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымындағы адам мәселесі» атты монография жазған болатын.

Маргулан А.Х. «Архитектурные памятники в долине р.Кенгир»; Сейдімбеков А. «Күңгір-күңгір күмбездер» атты еңбектер қарастырылды. Ал зерттеуші Муминов Әшірбек Құрбанұлы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Маңғыстау облысы бойынша «Эпиграфика, петроглифтер, Маңғыстаудың тарихи-мәдени ескерткіштері» (2008-2009 жж.), «Қазақ халқының рухани құндылығы: дәстүрлі мәдениетті сақтаудағы қасиетті орындардың рөлі мен маңызы» (2012-2014 жж.) атты жобаларға жетекшілік атқарып, далалық зерттеулер жасаған болатын. Осы секілді, профессор Бегалинова Қалмаш Капсамаровна бастаған топ 2018-2019 жж. аралығында бүкіл Қазақстан аймақтарын аралап, далалық зерттеулер жасау барысында киелі жерлерді насихаттау мақсатымен көптеген бейнематериалдар түсірген болатын. Сондай-ақ, Т.Х. Ғабитовтың «Қазақстан-2050» стратегиясы мәнмәтінінде Қазақстандағы жаңғыру үдерістеріндегі мәдени ескерткіштердің орны мен рөлі» атты жоба аясында құрастырылған «Қазақстанның мәдени ескерткіштері» атты энциклопедиялық еңбегінде киелі жерлерге мәдениеттанулық талдау берілген.

Бұл авторлар Қазақстанның киелі жерлерін көбінесе археологиялық, этнографиялық, өлкетанулық, архитектуралық және мәдениеттанулық сипатта зерттеген. Ал, киелі, қасиетті ұғымдарына теориялық-әдіснамалық түсіндірмесі, киелі жер деп тану үшін белгілері мен қағидаларының анықтамасы туралы жан-жақты ғылыми дінтанулық зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан қазіргі уақытта Қазақстанның киелі жерлерін жүйеленген кешенді зерттеуі терең ғылыми дінтанулық, мәдени-тарихи талдауды қажет етеді.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері:

Қазақстанның киелі жерлерін зерттеу барысында теориялық-әдіснамалық негіздерін ескере отырып, діни феноменологиялық категориялар бойынша киелі жерлерге дінтанулық талдау жасау, олардың ұлттық бірегейліктің негізін нығайтудағы орны мен ұлттық кодты сақтаудағы рөлін қарастыру мақсат етілді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттерді шешу қажет:

- қазіргі дінтанулық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылым өрісіндегі киелі, қасиетті ұғымдарының теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау;
- киелі жерлерді анықтаудың негізгі принциптері мен классификациясын айқындау;
- Қазақстанның жалпыұлттық діни және ғибадат орындарына дінтанулық және діни-феноменологиялық талдау жасау;
- ұлттық кодты нығайтудағы Қазақстанның киелі жерлерінің рөлін көрсету;
- Қазақстанның жаһандану үрдісінде ұлттық бірегейлікті сақтап қалудағы киелі жерлердің маңыздылығын айқындау.

Зерттеу нысаны: Қазақстанның жалпыұлттық діни және ғибадат аталатын киелі орындарын дінтанулық талдау.

Зерттеу пәні: қазіргі Қазақстан қоғамында киелі жерлердің атқаратын қызметі мен маңыздылығы.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін дінтану мен әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласында қолданыс тапқан теориялар мен тәсілдер құрайды. Диссертацияда қазіргі қоғамды рухани жандандыру мен ұлттық сана-сезімнің қалыптастыру мақсатында қолданып жатқан киелі жерлерді жан-жақты зерттеуге, әртүрлі ракурста қарастыруға мүмкіндік берген тарихилық пен логикалық, жүйелі-құрылымдық және салыстырмалы-герменевтикалық, дінтанулық талдау тәсілдері кеңінен қолданылды. Объективизм тәсілі киелі жерлерді қазіргі қоғамдық өмірде орын алып отырған рухани-әлеуметтік факт ретінде қарастырып, оның мән-мағынасы мен қызмет етуінің себептерін ашуға септігін тигізді. Феноменологиялық талдау киелі жерлердің өзіндік ерекшеліктерін ашып, оған тиісті категориялар мен классификацияларды анықтауға мүмкіндік туғызды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

Қазақстанның киелі жерлеріне алғаш рет дінтанулық кешенді теориялық-концептуалдық зерттеу жүргізілді. Отандық ғалымдар мен дінтанушы мамандар тарапынан киелі жерлер осы уақытқа дейін дінтанулық зерттеудің толыққанды объектісіне айнала қоймағанын ескере отырып, зерттеу жұмысында қазіргі діни сана мен әлеуметтік руханилықтың мәнді қыры ретінде киелі жерлердің айқын мазмұны мен бағыты, атқаратын қызметі мен типтік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Қазақстандағы киелі жерлерді тарихи, діни феноменологиялық, дінтанулық зерттеудің негізінде ғылыми жұмыстың *жаңалықтары* ретінде төмендегілер ұсынылады:

- Киелі, қасиетті ұғымдарына мазмұндық талдау жасалып, оның дәстүрлі қазақтың жалпы дүниетанымы, дін мен діл ерекшеліктеріне байланысты айқындалып, аталған ұғымдардың ең алдымен ежелгі қазақтардың діни сенімі – ата-баба культі, ата-баба рухын құрметтеу, аруақтарға сенумен байланысты негізделді;

- Қазақстандағы киелі жерлерді анықтаудың негізгі принциптері мен классификациясы анықталды;

- Қазақстанның діни және ғибадат орындары аталатын киелі жерлеріне дінтанулық талдау жасалынды, өзара сабақтастығы ашылды;

- Киелі жерлерге дінтанулық талдау жасау барысында зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде жасалған жеке классификация ұсынылды;

- Рухани жаңғыруда киелі жерлердің ұлттық кодты нығайтудағы маңыздылығы айқындалды;

- Қазақстанның жаһандану үрдісіндегі ұлттық бірегейлігін сақтап қалудағы киелі жерлердің орны мен рөлі көрсетілді.

Қорғауға ұсынылған тұжырымдар:

1. «Киелі», «қасиетті», «сакралды» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты, алайда жақын синонимдес сөздер болғанмен әр түрлі мағынаны білдіреді. Қасиетті деп, әдетте діни әдет-ғұрыптарда қолданылатын, Құдайға арналған заттар мен салт-жораларды айтады. Қасиеттілік көбінесе тазару, аластату рәсімі жасалынып жатқан кезде сипат алады. Киелілік – бұл Құдай атрибуты, құдайылық қасиеті бар немесе Құдайға арналған, құдіретті деген

мағынада. Сакралды (ағыл. *sacral* және лат. *sacrum* – қасиетті, құдіретті) – белгілі бір объектіге бірегей мағына беретін, ерекше құндылыққа айналдыратын, күнделікті түсініктер мен заттардан өзгеше иррационалды, мистикалық мән беретін дүниетанымдық категория. Сакралдының екі ұғымнан өзгешелігі, ол діни емес, ғылыми лексиконда пайда болған және алғашқы наным-сенімдер, пұтқа табынушылық пен мифологияны қоса алғанда барлық діндерді сипаттағанда қолданылатын ұғым. Дін феноменологиясы киеліліктің, қасиеттіліктің затта, кеңістікте, уақытта, мәтіндерде, іс-қимылдарда, адам мен қоғамның арасындағы байланыста пайда болатынын қарастырады. Бұдан келесідей категориялар ұсынылады: киелі кеңістік, киелі уақыт, киелі мекен, киелі адам, киелі іс-әрекет, киелі нысан, мистиктер мен пайғамбарлар ұғымдары. Киелі, қасиетті категорияларын жалпы әлемде қалыптасқан классикалық діни феноменология тұрғысынан қарастыра отырып, оның дәстүрлі қазақтың жалпы дүниетанымы, дін мен діл ерекшеліктеріне байланысты айқындалып, аталған ұғымдардың ең алдымен ежелгі қазақтардың діни наным сенімі – ата-баба культі, ата-баба рухын құрметтеу, аруақтарға сенумен байланыстылығы негізделді.

2. Киелі жерлерді анықтаудың негізгі принциптері мен классификациясын белгілеу үшін, алдымен киелі жер түсіндірмесіне негізделе отырып, киелі жер деп – ерекше мәнге ие қайталанбас нысандары бар орын екенділігі айқындалды. Киелі жер ұғымын идеологиялық және күнделіктілік тұрғысынан түсіндіруге болады. Идеологиялық деп мемлекеттік маңыздылығы бар қасиетті жерлер, ал күнделікті деген халықтың сұранысына ие болып отырған, жеке ұрпақтың ата-бабасымен байланысты киелі жерлер. Киелі жерлерді анықтаудың негізгі принциптері мен классификациясын негізге ала отырып, Қазақстандағы киелі жерлерді үш принциптерге бөліп қарастыруға болады: біріншісі – әртүрлі дінмен байланысты адамдармен жасалған қасиетті орындар; екіншісі – табиғат факторларымен пайда болған – емдік сулар, емдік балшықтар, дольмендер және тағы басқалары. Үшінші принципті екі принциптің араласуынан пайда болған киелі жерлер. Киелі жерлердің классификациясын жасауда еліміздегі қасиетті-киелілер туралы аңыз-әңгімелерді зерттей отырып, олардың негізгі төрт типі анықталады: 1) бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар; 2) інжілдік-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары да жатады; 3) ортағасыр сопылары – ерте кездегі, жалпы танымал және жергілікті; 4) мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері. Иемденген киелі жерлерге байланысты тағы бір топтамасы ұсынылады: 1) ежелгі батырлар; 2) пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер; 3) Мұхаммед пайғамбардың ізбасарлары; 4) сопылар; 5) ру тотемдері; 6) киелілердің «жаңа ұрпақтары». Мазарлар танымалдылығына және әйгілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді: 1) барлық Орталық Азияға танымал; 2) бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал; 3) шектеулі жерге ғана танымал.

3. Зерттеу жұмысында Қазақстанның негізгі киелі жерлері, ондағы діни және ғибадат орындары екі топқа бөліп қарастырылды: 1) діни сипатта жасалынған зиярат мекендері; 2) ұлттық сипатта жасалынған зиярат мекендері. Осы екі топ бойынша оларды дінтанулық, діни феноменологиялық тұрғысынан алғанда келесідей категориялар бойынша қарастырылды: біріншіден, олардың өмір сүрген киелі мекеніне анықтама берілсе, яғни киелі кеңістік, киелі уақыт категориялары тұрғысынан; екіншіден, олардың шығу тегін анықтауда киелі адам категориясы бойынша қарастырылады; үшіншіден, киелі іс-әрекет категориясы бойынша діни-моральдық, философиялық бағыттағы өмірлік ұстаным-принциптеріне негіздеме берілетін болады; төртіншіден, киелі нысан категориясы тұрғысында, мысалы: не себепті халық ол жерлерге мінәжат етіп, зиярат етеді? деген сауалдарға жауаптар қарастырылды. Және осы категория бойынша мазарлардың табиғилығы мен жасандылығы айқындалды.

4. Киелі жерлерге дінтанулық талдау жасау барысында зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде жоғарыдағылардан бөлек класификацияларды келесідей топтастыруға болады: 1) Ислам дініне дейінгі кезеңде тұрғызылған киелі нысандар; 2) Ислам дінінің келуіне байланысты, оның ішіндегі исламның таралуына ықпал еткен тұлғаларға арналған киелі нысандар; 3) Ислам дінінің орнығуына байланысты, оның ішінде сопылық ағымның таралуына байланысты киелі нысандар; 4) Киелі әйел образы. Мұнда шет елдермен салыстырмалы түрде қарағанда, Қазақстанда киелі-әулие аналарға арналған кесене-мазарлар көптеп кездеседі. Себебі қазақ дәстүрінде ұлттық ерекшелігімізге тән әйел затына ерекше құрмет көрсетілген. Киелі аналарымыз ұрпақ тәрбиелеумен қатар, қоғамда рухани-діни жұмыстармен де айналысқан, маңызды рөл атқарған. Сондықтан олардың кесене-мазарларына осы күнге дейін құрмет көрсетіп, зиярат етіп жатады; 5) Дінге қатысы жоқ, қазақ топырағында хандықтардың құрылуына ықпал еткен және ел-ру басқарған тұлғаларға арнап салынған киелі орындар; 6) Ресей империясының отарлау саясаты кезеңінде тұрғызылған киелі нысандар; 7) XX ғасырда бой көтерген сәулет-кешендері.

5. Киелі жерлерді толығырақ танып-білу әлеуметтік сұранысқа ие болғандықтан қоғамдық сана мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына, оның жаңғыруына және халықтың рухани ізденісіне әсерін қазіргі заманға сай, бүгінгі қоғамда болып жатқан өзгерістерге үйлестіре отырып айқындалды. Бұл жерде киелі жерлердің ұлттық кодты жаңғыртудағы рөлі мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңыздылығы қарастырылды.

6. Зерттеудің ғылыми нәтижелерін ішкі және сыртқы туризм индустриясының дамуына да пайдалануға болады. Бұл туризмнің ерекшелігі – адамдар табиғатты тамашалап, ел-жер көріп, көңіл көтеру емес, тәлімдік-тәрбиелік мәні, әрі туған жер тарихымен танысуына бағытталуымен құнды болмақ. Сонымен қатар, орта мектеп оқушыларына, ЖОО студенттеріне арналған оқулықтар, фильмдер, роликтер және интерактивтік карта жасау арқылы цифрландыру жүйесі жүзеге асыруға болады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы Қазақстанның киелі жерлерін жүйеленген кешенді тұрғыдан зерттеп, оның қазіргі қоғамның діни-рухани, әлеуметтік-мәдени өміріндегі орны мен рөлін концептуалдандыруда көрініс табады. Ұлттық кодқа жататын ұлттық рухани мәдениеттің бірден бір маңызды құрамдас бөлігі Қазақстанның киелі жерлері болып табылғандықтан, бүгінде киелі жерлерге дінтанулық тұрғыда кешенді зерттелуі мен жүйеленуі қажеттілік туғызуда. Диссертациялық зерттеу еліміздегі киелі жерлерді ғылыми-теориялық тұжырымдауға бағытталған алғашқы еңбектердің бірі екендігін ескерсек, зерттеу нәтижелері дінтану, мәдениеттану, философия, өлкетану, әлеуметтану саласындағы ізденістер мен арнайы элективті курстар оқытуда қолданыс таба алады. Сондай-ақ, диссертациялық жұмыстың белгілі бір деңгейде теориялық және тәжірибелік нәтижесі ретінде дінтанушылар мен исламтанушылар, туризм мамандықтарықтарын дайындау бойынша арнаулы курстарда, киелі жерлерге байланысты әртүрлі бағдарламаларда, патриотизмді дамытуда, ұлттық сананы жаңғыртудағы киелі жерлердің ұлттық код ретінде танылуында, ұлттық бірегейлікті нығайтуда, Қазақстандағы ішкі туризмді дамытуда қолданыс табады.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы:

Диссертациялық зерттеу нәтижелері докторанттардың ғылыми-әдістемелік семинарларында және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының отырыстарында талқылаудан өтті.

Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері 16 ғылыми мақалада көрініс тапты, соның ішінде ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған саяси, философиялық және мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялауға арналған журналдарда – 3 ғылыми мақала; халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының арнайы жинақтарында – 5 ғылыми мақала (оның ішінде 1 мақала шетелдік баспада); нөлдік емес импакт факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала – 1 басылып шықты.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі:

Диссертациялық зерттеу кіріспеден, әрқайсысы екі тараушаны қамтитын үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертациялық зерттеудің жалпы көлемі 130 бет.